

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ**Qloballaşma dövründə multikulturalizmin dilə təsiri**

Nigar Çingiz qızı Məhərrəmovə
Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi
E-mail: n.meherremova@yahoo.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d. A.F. Məmmədzadə,
filol.ü.f.d., dos. N.E. Süleymanova

Açar sözlər: dil, multikulturalizm, alınmalar, sinonimlər, qloballaşma, aspekt, mədəniyyət

Ключевые слова: язык, мультикультурализм, заимствования, синонимы, глобализация, аспект, культура

Key words: language, multiculturalism, borrowings, synonyms, globalization, aspect, culture

Orta əsr və sonrakı müstəmləkəçilik müasir dövrün qloballaşmasının və multikultural cəmiyyətlərin formalaşmasının əsas səbəblərindən biridir. Qloballaşma mədəniyyətlərin, cəmiyyətlərin və iqtisadiyyatların beynəlxalq yaxınlaşmasıdır.

Bu gün sürətlə dəyişən dünyada öz şəxsiyyətimizi, mədəniyyətimizi qorumaq olduqca çətinidir. Qloballaşma dünyanı sərhədləri olmayan və yalnız “neytrallaşmış” vətəndaşları olan böyük ölkəyə çevirmişdir. Qloballaşma müxtəlif etnik, irqdən, dindən olan bütün insanların sülh və bərabər hüquqlu vətəndaş olmaq və təhsilin bütün imkanlarından faydalanmaq hüququ verir. Əhalisinin beşdə birinin azlıq təşkil edən mühacirlərdən ibarət olan və uzun müxtəliflik tarixi olan İngiltərədə əsrlər boyu assimilyasiya, integrasiya, multikulturalizm və interkulturalizm digər ölkələrdə olduğu kimi, indi də geniş vüsət alır. Başqa sözlə, qloballaşan dünyanın mühüm aspektlərindən biri multikulturalizmdir.

Bir sıra tədqiqatçılar (M.Uortes, R.Robertson, D.Held, A.Çumakov) öz araşdırmalarında qeyd edirlər ki, qloballaşmanın əsas mahiyyəti mədəniyyətdir. Mədəniyyətlə yanaşı burada biz dilində əhəmiyyətindən bəhs etməliyik.

Qloballaşma nədir? Sadə dillə desək orta qloballaşma, məqsədə çatmaq üçün dünya ölkələrinin birləşməsi deməkdir. Başqa sözlə *linguo franca* olmadan mədəniyyətlərarası ünsiyyəti təmin etmək mümkün deyil.

Qloballaşma sözü etimoloji baxımdan latın mənşəli “qlobus”- *yer kürəsi* sözündən yaranmışdır. Qloballaşma termin olaraq 1980-ci illərdə marketoloq T.Levit və sosioloq R.Robertson tərəfindən geniş istifadə olunmağa başlayır. Lakin tədqiqatlar zamanı qloballaşma ilk dəfə b.e.ə I əsrdən, ipək yolu yarandığı gündən yarandığının şahidi oluruq. Daha sonra orta əsrlərdə VII əsrdə islam dinin yaranması ilə qloballaşma tarixində növbəti mərhələ başlayır. Belə ki, bu dövrdə ərəblər ədviyyat ticarəti ilə Avropada məşhur olurlar. Hətta ilk dəfə İtaliyaya makaronda məhz ərəb dünyasından gətirilmişdir. Bu mərhələ orta əsrlərin sonuna qədər davam edir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, qloballaşma yarandığı ilk gündən başlayaraq dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini qaçılmaz etmişdir.

Multikulturalizm anlayışı da qloballaşma anlayışı kimi son dövrlərdə yaranmasına baxmayaraq, onu tarixi baxımdan tədqiq edən zaman multikultural cəmiyyətin qədim zamanlardan etibarən mövcud olduğunu görür, tarixə nəzər yetirdikdə Orta əsrlərin multikultural cəmiyyətin formalaşmasında müstəsna rolu olduğunu şahidi oluruq.

Son zamanlarda Orta əsr mədəniyyətinə olan maraq artmışdır. Buna səbəb isə, yalnız Orta əsrlərdə mövcud olan multikulturalizm deyil, eyni zamanda, müxtəlif dillərin müəyyən bir coğrafi şəraitdə qarşılıqlı təsiridir. Xüsusən də, bu sahədə aparılan araşdırmalar zamanı orta əsrlərdə Britaniyanın mədəni həyatına və dil müxtəlifliyinə, əsasən, iki dilin təsiri diqqət cəlb edir ki, bu dillər fransız və latın dilidir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək istərdik ki, Orta əsrlərdə dil müxtəlifliyindən bəhs edən zaman sadəcə, Normanların Britaniyaya hücumundan sonra fransız dilinin Britaniyanın həyatında oynadığı əhəmiyyətli rol kimi və XIV əsrdən başlayaraq Britaniyanın doğma dilinin ingilis dilinin rəsmi olaraq qəbul edilib bütün rəsmi sənədlərin bu dildə yazılması tarixi zamanından bəhs edilir. Lakin bu dövr arasında Orta əsr Britaniyasında dil müxtəlifliyi ilə bağlı olan mürəkkəb və çətin vəziyyət nəzərə alınmır. Dil müxtəlifliyinə yalnız sinif və siyasət baxımından yanaşaraq onun multikulturalizmin formalaşmasında oynadığı rolu inkar etmək düzgün deyil. Məhz bu barədə L.E.Voigts "Medieval Academy"də çıxışında 1375-1475-ci illərdə Britaniyada xüsusən, elm və tibb sahəsində başlanan tərcümə prosesində latın dilinin mövqeyinin necə dəyişdiyinə toxunmuşdur [9, s. 813-826]. O, istər elmi və tibbi əsərlərin, istərsə də, ədəbiyyat nümunələrinin daha diqqətlə təhlil edilməsini qeyd etmişdir. Orta əsrlərdə Britaniyanın 3 mədəniyyətin və 3 dilin təsiri altında olduğunu nəzərə alaraq, müəlliflərin öz əsərlərində ingilis və latın dilindən, eyni zamanda, fransız və latın dilindən bərabər şəkildə istifadə etdiklərini unutmaz olma.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istərdik ki, Orta əsr Britaniya ingiliscəsi və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra əsərlər nəşr edilmişdir. Multilingualism in Later Medieval Britain (ed. D.A.Trotter. Woodbridge: Brewer, 2000), Language and Culture in Medieval Britain: The French of England, c.1100-c.1500 (ed. Jocelyn Wogan-Browne et al. York: York Medieval Press, 2009), və ən son Multilingualism in Medieval Britain (c. 1066-1520): Sources and Analysis (ed. J.Jefferson və A.Putter. Tournhout: Brepols, 2013) kimi əsərləri buna misal gətirmək olar ki, hər birində Orta əsrlərdə Britaniyada mövcud olan ikidilliliklə və mədəni müxtəlifliklə bağlı bir sıra əhəmiyyətli və maraqlı araşdırmalar aparılmışdır. Belə ki, Britaniyada Orta əsrlərdə mövcud olan bu şəraitlə bağlı olaraq Ad Putter və Keyt Basbi qeyd edirlər ki, latın dilində təhsilli kilsə ruhaniləri və ziyalıları öz doğma dilləri kimi danışır, yazır və oxuyurdular. Məhz Orta əsr əsərlərini təhlil edən zaman onların latın dilindən istifadə qaydasına nəzər saldıqda oxucuda latın dilinin onların öz doğma dilləri olması fikri yarana bilər (8, s. 1-13). Eyni zamanda, apardığımız araşdırmalar zamanı Con Qoverin beynəlxalq auditoriya üçün əsər yazmaq istədikdə isə fransız dilində yazdığının şahidi olduq. Buna səbəb fransız dilinin ədəbiyyatda, siyasətdə və ticarətdə oynadığı vacib tarixi rol idi (10).

Orta əsrlərdə Britaniyada ədəbiyyat nümunələrinin bəzən ingilis və fransız, bəzən isə ingilis və latın dillərində yazılması, eyni zamanda, Britaniyanın uzun müddət alman tayfalarının və fransızların hakimiyyəti altında olmaları belə bir sualı ortaya çıxardır ki, iki fərqli dildə danışan cəmiyyət nümayəndələri və yaxud digər bir dilin uzun müddət təsirinə məruz qalan xalq hansı dildə düşünür, o, dünyanı öz dilləri vasitəsilə, yoxsa təsirinə məruz qaldıqları digər dil vasitəsilə qavrayır?

Bu suala cavab vermək bir qədər çətindir. Lakin qeyd etmək istərdik ki, bildiyimiz kimi, hər bir dil aid olduğu xalqın tarixini, mədəniyyətini əks etdirir. Hər bir xalq dünyanı öz dilində dərk edir. Lakin eyni zamanda, da təsiri altında olduğu dil də onun dünyagörüşünün forma-

laşmasına müəyyən qədər təsir edir. Bu təsir də öz növbəsində mədəniyyətdə əks olur. Məsələn, *a nest egg* ifadəsi Skandinaviya tayfalarından ingilis dilinə keçmişdir. Belə ki, skandinavlardan hindən yumurtaları yığan zaman bir yumurtanı saxlayırdılar. Onlardan soruşanda “Niyə məhz bir yumurtanı saxlayırsız?” - Onlar “Məhsuldarlıq artsın” - deyər cavabını verirdilər. Məhz bu idiom hazırda “*gələcək üçün sərmayə*” anlamında işlənir.

Qustav Le Bon bu suala qismən belə cavab vermişdir: “*Xalqlar öz sivilizasiyasının elementlərini dəyişir, yeni din, dil, təsisatlar qəbul edirlər... bütün bu zahiri dəyişiklikləri yaxından öyrəndikdə, dərhal görürsən ki, bu sözlərin arxasındakı mətləblər yaşayır və dəyişikliyə çox yavaş uğrayır... hətta yazı sayəsində dil möhkəmlənəndə də, o bir xalqdan başqasına keçirsə, mütləq dəyişir*” (1, s.84-90).

Deməli, söz daxil olduğu dilin qayda-qanunlarını tabe olduqdan sonra onun semantikasında baş verən dəyişikliklər daxil olduğu xalqın dünyagörüşü, təfəkkürü ilə də sıx bağlıdır. “*Başqa sözlə, dildəki spontan dəyişikliklər də məlum dərəcədə, cəmiyyətin şüurlu təsirinə yol verir*” (2, s. 346).

Hər bir dilin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu qədim dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Eyni zamanda, inkişafın müxtəlif mərhələlərində təkmilləşmiş, cilalanmış və bölünməz kristal strukturları əmələ gətirmişdir. Dil sistemi ilə bağlı müqayisələr göstərir ki, fonetik, leksik və qrammatik quruluşda baş verən dəyişmələrin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir. Məsələn, fonetik və qrammatik quruluşa nisbətən, leksik quruluş daha çox dəyişir. Ona görə də, lüğət tərkibində baş vermiş dəyişmə, çarpazlaşma müxtəlif dillərlə genetik-kontakt əlaqələri leksik quruluşda tez bir zamanda üzə çıxır. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi bütövlükdə saf olsun. Dilin lüğət tərkibinin tam şəkildə saf olmaması səbəblərindən ən başlıcası budur ki, hər bir xalq, millət digərləri ilə ərazi cəhətdən qonşuluq münasibətində yaşayır. Bu münasibət zamanı, təbii olaraq, dillərin əlaqəsi, çarpazlaşması baş verir. Həm də təbii olaraq, əlaqələrin tarixi də dillərin ən qədim, qədim, orta, yeni, ən yeni dövrləri səviyyəsində üzə çıxır. Bəzən əlaqələrin tarixi o qədər qədimlərə gedib çıxır ki, səbəbdən-nəticəyə, sadədən mürəkkəbə olan yolu, yaxud da bunun əksini görmək çox çətin olur.

Aydındır ki, dil yalnız leksik cəhətdən yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də mövcud olan sözlərin məna dəyişməsi ilə də zənginləşir. Bu zaman mənanın qismən və tam dəyişməsi hadisəsi baş verə bilər. Belə proses yalnız terminlərin yaranması ilə bağlı deyil, ümumiyyətlə söz yaradıcılığı üsullarından biridir. Bu proses ədəbiyyatda “leksik”, “leksik-semantik” və “semantik” üsul adlandırılır.

Dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı təsirinin nəticəsində, bir dildən digərinə keçən sözlər həm dil tarixini, həm də alınma prosesinin özünü öyrənmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Alınma sözlər, eyni zamanda, sözlərin səbəblərini, mənbələrini, alınma yollarını, tiplərini və formalarını, eləcə də, alınma sözlərin obyekt dildə məruz qaldığı dəyişmələri ətraflı öyrənməyə imkan verir.

Leksik alınmalar şifahi və yazılı yollarla dilə keçir. Şifahi yolla dilə keçdikdə dilə daha tez assimilyasiya olur. Yazılı yolla keçdikdə isə, alınma söz öz dilinə xas olan fonetik, qrammatik və orfoqrafik xüsusiyyətlərini uzun müddət saxlayır. Bununla bağlı birinci fəsilə müəyyən qədər məlumat vermişik.

Sözlərin alınma prosesinin əsas üsulları – transkripsiya, transliterasiya, kalka və semantik üsuldur.

1. Transkripsiya üsulu (fonetik üsul) – bu zaman dilə keçən söz öz səs formasını qoruyub saxlayır (keçdiyi dilə xas bəzi fonetik səs dəyişmələri baş verə bilər). Məsələn, *castle*, *fortress*, *labour* və s.

2. Transliterasiya üsulu – bu zaman dilə keçən söz öz doğma dilinə xas yazılış formasını qoruyub saxlayır. Transliterasiya zamanı söz öz doğma dilinin qayda qanunlarına uyğun oxunur (bəzən istisnalar olur).

3. Kalka üsulu – sözlərin yeni dilə hərfi tərcümə olunaraq keçməsidir. Məhz bu üsulla ingilis dilinə fransız və latın dillərindən bir sıra söz və frazeoloji birləşmələr keçmişdir.

4. Semantik üsul – bu zaman yeni məna alınır və ya mövcud olan mənada dəyişiklik yaranır. Bu üsuldən əsasən, qohum dillər arasında daha çox istifadə olunur. Məsələn, qədim ingilis feli *dwellan* “*dolaşmaq, gecikdirmək*” sözü qəd. skand. sözü olan *dveljaw*-un təsiri altında müasir ingilis dilində *dwell* “*yaşamaq*” mənasını almışdır. Semantik üsulla alınan sözlər daha çox isimlərdir. Orta ingilis sözü olan *gift* isimi *hədiyyə* mənasında deyil, *evlənmə zamanı gəlinə ödənilən başlıq* mənasında işlənmişdir. Skandinav dilində isə *hədiyyə* mənasında işləndiyində sözün öz əsl mənasına təsir edərək yeni məna almışdır. Skandinav dilində, eyni zamanda, qədim ingilis sözləri olan *bread* (orta ingilis dilində *çörək dilimi*), *dream* (orta ingilis dilində *sevinc*), *holm* (orta ingilis dilində *ocean, dəniz*), *plough* (orta ingilis dilində *torpaq ölçüsü*) və s. sözlərdə yeni mənalar almışdır.

Dildə alınma sözlərin miqdarına müəyyən hədd qoyulması, onlara dilin lüğət tərkibinə müəyyən qədər yer ayrılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Alimlər hesab edirlər ki, alınma sözlər yeni realitənin və anlayışların adlandırılması üsuludur.

Burada maraqlı məqamlardan biri də zənginləşmə vasitələrinin olmasıdır. Bu zaman sinonim sözlərdən bəhs etmək yerinə düşərdi. Belə ki, ingilis dilinə kifayət qədər sinonim alınmalar daxil olmuşdur. Bunlar da bugünkü bədii əsərlərdə, danışıda hiss olunacaq dərəcədə duyulmaqdadır. Sinonim sözlər hər şeydən əvvəl, dilin öz lüğət ehtiyatı, xüsusilə lüğət fondu hesabına yaradılır və artır. Məsələn: *nice-beautiful* (*qəşəng-gözəl*), *little-small* (*kiçik-balaca*), *ask-interview* (*sual-müsahibə*) və s. kimi sözlər lüğət fondu hesabına yaranmışdır. Əlbəttə, belə sözlərin bir qismi dilin inkişaf tarixində meydana gələn müxtəlif hadisələrlə bağlı olaraq, müəyyən vaxtlarda fəallaşaraq, daha çox məna kəsb etdiyi kimi, bir qismi də zəifləmiş və məhdudlaşmışdır. *Beautiful* sözü də fransız mənşəli olub, fransızların dəbdəbəli, zövqlü geyim tərzlərini əks etdirir. Belə ki, onlar gözəl geyinən və zövqlü geyinən insanlara *beautiful* deyirdilər. *Interview* fransız mənşəli olub, üzbəüz söhbət etmək, hər hansı məsələni göz-gözü həll etmək mənasında işlənmişdir. Buda fransızların Orta əsrlərdə bir çox məsələləri üzbəüz həll etmək adəti ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, dilin öz sözlərinə sadəlik, emosionallıq xasdır. Bir cəhəti də qeyd etmək xüsusilə yerinə düşər ki, dilin öz sözləri əsas mənasına, məna çalarlarına və ekspressivlik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, görə alınmalara nisbətə daha rəngarəng olduğu üçün çox müxtəlif üslubi məqamlarda işlədilə bilər.

İngilis dilinin sözləri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə zəngindir. Belə ki, doğma sözlər üslubi cəhətdən sadə və neytral olması ilə fərqlənir. Belə olduqda fransız mənşəli bədii sözlər və yunan-latın mənşəli elmi sözlər arasında ziddiyyətin olduğu nəzərə çarpır.

<i>İngilis mənşəli</i>	<i>Fransız mənşəli</i>	<i>Latın mənşəli</i>
to ask	to question	to interrogate
belly	stomach	abdomen
to gather	to assemble	to collect
empty	devoid	vacuous
to end	to finish	to complete
to rise	to mount	to ascend
teaching	guidance	Instruction [4, s.204]

O.Yespersen yazır: “İngilis dilində dilin öz sözü və fransız mənşəli söz eyni zamanda, işlək olsa da, dilin öz sözü həmin dildə danışanların ürəyinə daha yaxındır. Fransız sözləri qeyri-rəsmi, incə olsalar da emosionallığa, malik deyillər. Məsələn: *cottage* (ingilis) – *hut* (fransız) sözündən işləkdir” (4, s. 92-94).

Help və *Aid* sözlərinə nəzər yetirsək, bir daha ingilis dilinin öz sözlərinin gündəlik həyatda istifadəyə yatımlı olduğunu görürük. Məsələn: *help* ingilis sözü *aid* fransız sözünə nisbətən daha çox asılılıq və ehtiyac ifadə edir. Çıxılmaz vəziyyətdə “*God aid me!*” deyil, “*God help me!*” işlədir. Təhlükə anında “*Aid! Aid!*” yox, “*Help! Help!*” qışqırırıq. Dilin öz sözlərindən (ingilis dili) daha çox danışq leksikasındakı istifadə edildiyi halda, fransız mənşəli söz bədii ədəbiyyatda çox işlədilir. Məsələn: *begin-commence*, *hide-conceal*, *feed-nourish*, *hinder-prevent*, *look for-search for*, *inner/outer-interior/exterior*.

İngilis dilinə məxsus söz daha çox danışq leksikasında, fransız mənşəli söz isə bədii ədəbiyyatda çox işlədilir. Orta əsrlərdən etibarən bədii əsərlərdə poetikliyi artırmaq məqsədilə müəlliflər daim alınma sözlərdən istifadə etmişlər. Məsələn: *begin – commence*, *hide – conceal*, *feed – nourish*, *hinder – prevent*, *look for – search for*, *inner/outer – interior/exterior* (4, s. 93). Bu kimi sözlərə biz müxtəlif ədəbi əsərlərdə rast gələ bilirik.

Bəzən alınma söz ümumişlək, dilin öz sözü isə, poetik şəkildə işlədilir. Məsələn:

Fransız dilində	İngilis dilində
valley	dale
act	deed [4, s. 93]

Fransız mənşəli sözlərlə əlaqədar deyilənləri latın mənşəli sözlərə də aid etmək olar. Məsələn, latın mənşəli “*masculine*” ingilis mənşəli “*manly*” sözünə nisbətən mücərrəd, çalarsızdır. “*Manly*” sözü isə, özündə “*tərif*” emosional çalarını əks etdirir. Fransız “*male*” sözü də bu xüsusiyyətə malik deyil (4, s. 125).

Beləliklə, bu cür alınmaların dilə daxil olması orta əsrlərdə Britaniyada linqvistik müxtəlifliyin yaranmasına səbəb olur. Məhz bu linqvistik müxtəlifliyin orta əsr Britaniya multikulturalizminin formalaşmasına göstərdiyi təsiri araşdıran zaman bir daha bu dövrdə Britaniyaya olan mühacir axını diqqəti cəlb edir.

İngilis dili, eyni zamanda, Orta əsrlərin sonunda türk dillərinin də təsiri altına düşməyə başlayır. Türk dilləri dedikdə, o zamanlar əsasən, tatar və osmanlı türk dialektlərindən keçən sözləri nəzərdə tuturuq. Türk dili və mədəniyyəti birbaşa yox, əsasən, fransız dili və slavyan dilləri vasitəsilə Britaniya multikulturalizminə təsir etmişdir. Belə ki, ilk türk sözü *khan* (şahzadə, xan) mənasında 1400-cü ildə istifadə edilmişdir. Daha sonralar bu sözə *chan* və *cham* şəklində rast gəlirik (11).

Türk mədəniyyətinin təsiri xüsusən, XI və XIII əsrlərdə səlib yürüşləri zamanı daha böyük olmuşdur. Buna səbəb isə, səlib yürüşləri zamanı 1096-1270-ci illərdə Fələstinə 8 səlib yürüşü təşkil edilməsi olmuşdur. Bu zaman ingilislər türk mədəniyyəti və türk dili ilə birbaşa əlaqədə olmuşdular. Bu vaxta qədər türk dili və mədəniyyəti vikinqlər, skandinav tayfaları, fransız dili vasitəsi ilə, müəyyən dəyişikliklərə uğradıqdan sonra ingilis leksikasına təsir edirdisə, artıq, bu illər ərzində birbaşa təsir etmişdir. Bu zaman onların əsas rəqibləri türklər idi. İngilislər onları *sarasinlər* adlandırırdılar. Türk mədəniyyəti ilə britaniyalılar Osmanlı imperiyası dövründə (XIV-XVI əsrlər) birbaşa əlaqədə olmuşdular.

Deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istərdik ki, türk dilindən ingilis dilinə keçən sözləri iki qrupa bölmək olar: təmaslı və təmassız.

Türk dili sözləri nəinki Britaniya mədəniyyətinə təsir edib onu zənginləşdirmiş, eyni za-

manda, bir sıra türk sözləri müəyyən zamandan sonra müxtəlif morfoloji, fonetik və semantik dəyişikliklərə məruz qalaraq bir çox hallarda ingilis lüğətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə keçərək tanılmaz halda dəyişmişdir. Məhz bu dəyişikliklər nəticəsində onların əksəriyyəti ingilis leksikasında bu gün də öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmiş, bəziləri isə, XIX əsrdən sonra dildən çıxmışdır. İngilis leksikasında öz varlığını qoruyub saxlayıb bu günümüzdə qədər mövcud olan türk sözləri ingilis dilinin öz sözləri ilə o qədər qaynayıb qarışmışdır ki, onların türk mənşəli olduğunu yalnız etimoloji lüğətlərdə araşdırma aparan zaman müəyyən etmək olur.

Orta əsrlərdə anqlo-sakson cəmiyyətində yüksək təbəqə *erlərdən* təşkil olunurdu. *Erlər* irsi olaraq zadəgan nəslinə mənsub olub, kralın göstərişi ilə bir neçə torpaq sahəsinə sahib olub, bir neçə qrafıqı idarə etmək hüququna sahib idilər. *Erl* titulu skandinav mənşəlidir və Böyük Knudun hakimiyyəti zamanı anqlosakson sosial sisteminə daxil olmuşdur. *Erl* sözünün semantik təhlili zamanı bu sözün əslində, türk mənşəli olduğunu görürük. Beləki, "*A history of Swedish people. Where did the Swedish come from? adlı əsərdə skandinavların mənşəyi sak tayfalarını bildirən Askenas adı ilə əlaqələndirilir. Bu əsərdə "hərbçi qrup" anlamında işlənən heruli/eruli sözü haqqında məlumat diqqəti cəlb edir. Bu hərbi titulun orijinal adı olmuş erilər/irilər qədim türk dilindəki erlər/irlər ("döyüşçülər") sözüdür". Həmin hərbi titul isveç dilində eorl/jarl şəklində işlənməkdədir (3, s. 48).*

Qeyd etmək istərdik ki, skandinavların hücumu zamanı, onlar zəiflədikdən sonra da Deynlo (Danelaw) adlanan yerdə yaşamağa davam edirlər. Məhz buranın ərazisi palçıqlı olduğundan və eyni zamanda, bataqlıqlarla əhatə olduğundan skandinav dilindən Britaniya ingilis Deynlonun coğrafi şəraitini ifadə edən bir sıra sözlər keçmişdir – *dirt* (kir), *dreg* (çöküntü), *mire* (bataqlıq), *muck* (peyin), *rotten* (çürük) və s. Məhz bu sözlər bizə skandinavların mədəni səviyyəsi haqqında məlumat verir, bir daha onların mədəni cəhətdən anqlo-saksonlardan aşağı olduğu bizə aydın olur.

Alınmaların yalnız kəmiyyətdə dəyişikliyə məruz qalması və ya keyfiyyət baxımından dəyişikliklərin sırf üslubi xarakterdə olduğunu söyləmək dilçilik nöqtəyi-nəzərindən sadələşdirici təsir bağışlayardı.

Beləliklə, dilin tarixi, həmin dili yaratmış olan və o dildə danışan xalqın inkişaf tarixi ilə ayrılmaz bir şəkildə bağlıdır. Müasir dillər və onların minlərcə sözləri əhatə edən bugünkü zəngin leksikası bu xalqların ilk təşəkkülləri və inkişafı ilə əlaqədar inkişaf etmişdir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istərdik ki, ingilis dilinin leksikasına nəzər yetirdikdə müxtəlif tarixi qatların izlərini, müxtəlif mənşəli sözlərin bəzilərinin bir-birinə mənaca yaxın, bəzilərinin isə, kifayət qədər uzaq olduğunu müşahidə edirik. Bu zaman müasir ingilis dilinin leksikasında skandinav, ispan, latın, rus, yunan, ərəb, fars, fransız, kelt, alman, holland, italyan və digər dillərdən alınma sözlər olduğunu görürük. Bizim araşdırmamız Orta əsrləri əhatə etdiyindən, əsasən, fransız, latın, kelt, yunan, ərəb, skandinav dillərindən alınan sözləri semantik təhlil edərək, özləri ilə gətirdikləri mədəniyyətin Britaniyada buraxdığı izləri tədqiqatımıza cəlb etmişik.

Lüğət tərkibinin bu inkişaf prosesi dilimizin və eləcə də digər dillərin daxili inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmişdir. Bu vəziyyət, eyni zamanda, dillərin qayda və qanunlarının inkişafına səbəb olmuşdur. Daha doğrusu, dilin və onun lüğət tərkibinin inkişafı prosesi nəticəsində söz yaradıcılığına aid özünəməxsus möhkəm qayda və qanunlar əmələ gəlmişdir. Bu qayda və qanunları müasir dövrümüzdə dillərin spesifikasiyasını əks etdirən elə xüsusiyyətlər kəsb etmişdir ki, onları görməmək və inkar etmək qeyri-mümkündür.

Məqalənin aktuallığı. Müasir dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərdə multikultural terminlə-

rin semantik-funksional və struktur inkişafının tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Orta əsrlərdə Britaniyada dilin leksik inkişafında mühacirlərlə gələn alınmaların sistemləşdirilməsi və tematik təsnifatı, etimoloji təhlili, yaranma mənbələri və üsulları kompleks şəkildə araşdırılmaması bu mövzunun tədqiqinin nə dərəcədə aktual və əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi. İngilis dilinin leksik inkişafındakı linqvistik müxtəlifliklər indiyə qədər sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu da işin elmi yeniliyini çox bariz şəkildə ortaya qoyur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin nəzəri cəhətdən əhəmiyyəti alınan nəticələrin ümumi dilçilik baxımından aktual olmasındadır. Praktik əhəmiyyəti isə alınan nəticələri ingilis dilinin tədrisində tətbiq etmək, linqvokulturologiya, ölkəşünaslıq kimi fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Le Bon G. Kütlə psixologiyası / Tərcümə: Qardaşxan Əzizxanlı. Bakı: Zəkiyev, 2006.
2. Məmmədli N.B. Yunan və latın mənşəli beynəlmiləl termin elementlər lüğəti / N.B.Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
3. Qaraşarlı Ç.M. Qədim Skandinaviya ölkələrinin "türk kralları" // Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, 2017, № 3
4. Есперсен, О.Х. Философия грамматики / М.: Иностранная литература, 1958.
5. Каменецкайте Н.Л. Синонимы в английской фразеологии. М.: Международные отношения, 1971.
6. Adger David. Language variability in syntactic theory. In Game Picallo, ed. Linguistic Variation in the Minimalist Framework, OUP, 2014.
7. Gibson, M. Multilingualism. In D. Britain (Ed). Language in the British Isles. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
8. Kleinhenz, C. Medieval Multilingualism: The Francophone World and its Neighbors (MEDIEVAL TEXTS AND CULTURES OF NORTHERN EUROPE) / C.Kleinhenz, K.Busby – Turnhout, Belgium: Brepols Publishers, 2010.
9. Voigts, L.E. What's the Word? // Chicago: Bilingualism in Late-Medieval England. Speculum, The University of Chicago Press, 1996.
10. <https://culture.wikireading.ru/72526>
11. <https://en.wiktionary.org/wiki/khan>

Н.Ч. Магерамова

Займствования в средневековой мультикультурной Британии

Резюме

Статья посвящена к заимствования в средневековой мультикультурной Британии. При анализе большое внимание было уделено фактам, взятым из средневековой литературы. Отмечается, что это дает нам больше возможностей ясно понимать исторический процесс и более грамотно использовать этот язык. Анализ показывает, что языки взаимосвязаны. Они взаимодействуют и дополняют друг друга в этом процессе.

N.Ch. Maharramova**Borrowings in medieval multicultural Britain****Summary**

The article is devoted to the borrowings in medieval multicultural Britain. While analyzing great attention was given to the facts taken from the medieval literature. It is noted that this gives us more power to understand the historical process clearly and use the language more competently. The analysis shows that languages are interrelated. They are interacting and complement each other in the process.

Redaksiyaya daxil olub: 28.08.2020